

**О.Ф.ШАФОНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
ЧЕРНІГІВЩИНИ**

У статті зроблена спроба проаналізувати інформацію про давньоруські старожитності Чернігівщини надану О.Ф. Шафонським у праці «Черниговского наместничества топографическое описание».

Ключові слова: *О.Ф. Шафонський, антикварії, Чернігівщина, земляні городки, курган, літописне місто.*

Пожвавлення у вивченні історії та археологічних старожитностей давньоруської доби припадає на останню чверть XVIII ст. – час «наукових подорожей енциклопедистів». Це, в першу чергу, було пов'язано з підготовкою та запровадженням на Лівобережній Україні загальноросійського адміністративно-територіального устрою. Спеціально створена комісія під керівництвом А. С. Милорадовича протягом 1779 – 1781 рр. впорядкувала статистично-топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв. За цих умов у рамках загального процесу перетворення історичних знань в науку розпочалося цілеспрямоване вивчення історії Чернігівщини.

Особливе місце у регіональній історіографії Північного Лівобережжя належить «Черниговского наместничества топографическому описанию», О. Ф. Шафонського (1786 р.). Він народився у заможній родині сосницького сотника і здобув блискучу, як на той час, освіту у трьох західноєвропейських університетах Галле, Лейдена і Страсбурга. Дипломований доктор філософії, правознавства і медицини, О. Ф. Шафонський після повернення на батьківщину довгий час перебував на медичній службі, а з 1782 р. постійно мешкав у Чернігові, де обіймав різні посади в місцевих органах управління. Коли він зацікавився історією, сказати важко, але ще у 1779 р., перебуваючи в справах Медичної колегії в Києві, «по всем тамошним монастырям старался отыскать записи, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малоросии». Відтак, О. Ф. Шафонський з ентузіазмом сприйняв доручення П. О. Рум'янцева-Задунайського щодо підготовки історико-топографічного опису Чернігівського намісництва [6, с. 6].

О. Ф. Шафонський не задовольнився традиційною програмою і розробив власну анкету, за якою повітові справники повинні були збирати на місцях матеріал [10, с. XV–XXII]. Протягом 1784–1785 рр. він особисто об'їхав кілька повітів, відвідав низку міст, у тому числі Борзну і Ніжин, щоб «все нужное для сведения осмотреть и от старожилов узнать все то, что к истории оных принадлежит» [9, с. 137]. Крім того, О. Ф. Шафонський «старался самолично все недостатки о городах и уездах к топографическому описанию дополнить, которые, исключая городов Прилуки, Березной, Городни и частию Нежина, сколько можно было и дополнил» [9, с. 138–139].

На відміну від своїх попередників, О. Ф. Шафонський ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу (літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синопис). Особливу увагу дослідник приділив архітектурним та археологічним старожитностям краю, пам'ятним місцям й урочищам, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям» [9, с. 139], а «из сего числа особенного примечания заслуживают по своей древности города: Чернигов, Нежин и Прилук» [10, с. 197]. Причому, він намагався критично аналізувати інформацію, співставляти різні точки зору на ту чи іншу подію. У 1786 р. дослідник закінчив роботу над написанням «Черниговского наместничества топографического описания», а наступного року власноручно підніс свій рукопис Катерині II під час її перебування в Чернігові.

О. Ф. Шафонський навів унікальну інформацію про давньоруські старожитності Чернігова: «две малые могилы; одна за старым земляным валом, близ торговых лавок и острога; другая против самого Успенского Елецкого монастыря, ... но которая из них Черная называется, никто теперь не знает» [10, с. 242]. Згадає він і про знахідку срібного язичницького ідола, що трапилась під час спорудження будинку Чернігівського колегіуму в 1700 р. О. Ф. Шафонський також докладно описав залишки стародавніх фортифікаційних споруд Чернігова – укріплення, «из земляного развалившего вала состоящее», відзначивши, що «когда и кем сие укрепление делано, совершенною неизвестностью покрыто» [10, с. 276]. Обстеживши усі ділянки міста, він прийшов до висновку, що Чернігів «в глубокой древности весьма был обширен и многолюдне» [10, с. 248], що підтверджується

сучасними дослідженнями [4, с. 33]. Крім того, О. Ф. Шафонський здійснив спробу визначити місце розташування князівського двору за часів Мстислава Володимировича: «уповательно, что оный близ Соборной церкви стоял» [10, с. 249].

О. Ф. Шафонський описав стародавні Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі, Спаський та Успенський собори, Іллінську церкву [10, с. 264–273]. Борисоглібський собор, на його думку, був споруджений «католиками, но когда не известно» [10, с. 276]. Не вдалося О. Ф. Шафонському атрибутиувати П'ятницьку церкву: «когда и кем построена, нет никаких видов» [10, с. 317]. Це й не дивно, адже через брак писемних джерел і неодноразові перебудови, яких зазнали ці храми, віднести їх до пам'яток давньоруської доби було проблематично. Натомість, на його думку, «церковь соборная Преображения Господня, по древности и крепости своей достойна примечания» [10, с. 272]. Дослідник вважав, що Успенський собор був побудований Святославом Ярославовичем у 1060 р., а Єлецький монастир своїм заснуванням має завдячувати св. Антонію, який «укрываясь от гнева Великого князя Киевского Изяслава Ярославича, в 1069 г. в Чернигове проживал, то, по его совету и благословению, заведен сей монастырь и назван Елецким» [10, с. 266].

О. Ф. Шафонський також використав історичний фольклор – перекази й легенди, що побутували на Чернігівщині. Зокрема він навів переказ про загибель чернігівської княгині Домникії, яка під час штурму міста монголо-татарами з башти Спасо-Преображенського собору «добровольно сбросилась и в смерть, дабы не впасть в руки варваров» [10, с. 275]. О. Ф. Шафонський розглянув також кілька версій про походження назви Чернігова (найбільш поширені з них виводили назву міста від легендарного князя Чорного або від чорних лісів довкола), але підкреслив, що «все сие на одной догадке основано» [10, с. 242].

О. Ф. Шафонський намагався подолати поширений у тогочасній історіографії провіденціалізм, виявити раціональні чинники історичного процесу, критично проаналізувати досить широке коло джерел, співставити різні точки зору на ту чи іншу подію [1, с. 129–130; 2, с. 6–12; 7, с. 174]. Відтак, йому вдалося відтворити головні етапи стародавньої історії Чернігова. Найскладнішим виявилось питання про першопочатки міста. О. Ф. Шафонський мусив визнати, що «всякое сведение о начале города покрыто неизвестностью», хоча й припускав, що Чернігів виник водночас з Києвом. Він вважав також, що Чернігів задовго до об'єднання Русі «имел своих владельцев». О. Ф. Шафонський впорядкував реєстр чернігівських князів від Мстислава Володимировича до Михайла Всеволодовича, торкнувся питання про заснування Чернігівської єпархії й навів відомості про перших чернігівських єпископів [10, с. 242, 248–256, 276–278]. Нарешті, саме він започаткував вивчення історичної топографії міста. Трагічні події, пов'язані з монголо-татарською навалою, на думку дослідника, перервали подальший розвиток Чернігова і зумовили його занепад як важливого центру Давньої Русі.

Не меншої уваги, на думку О. Ф. Шафонського, заслуговують «местечки Любеч, Седнев, Моровск, села Белье-Вежи и два села Листвена своею древностию по истории» [10, с. 197]. Описуючи Любеч, він зазначив: «сие местечко имеет и поныне земляное обвалившееся укрепление, близ которого ярами вокруг отделенное, 20 сажней вышины, необширное, а ровное, ничем неукрепленное место, замок называемое» [10, с. 314].

У літописному Моровську О. Ф. Шафонський зафіксував «остатки древнего земляного укрепления», звернувши увагу на залишки фортифікаційних споруд, які «в одном низком вале состоящее, простирается вниз, по правому берегу реки Десны на версту, но во многих местах уже река совсем подмыла, а в самом селении, в огородах обывательских еще сей вал виден» [10, с. 217]. Виявив О. Ф. Шафонський і один з курганів «возле сего местечка» [10, с. 234].

Досліднику не вдалося визначити місце місцезнаходження літописного Листвена, «под которым Черниговский князь Мстислав Владимирович в 1025 году брата своего, Новгородского князя Ярослава Владимировича поделил». Він згадав про село Малий Листвен «на вершине речки Белоуса лежащее», де «стоит древний земляной высокий круглый вал, лесом оброслий» та «село Листвен, на речке Руде», де є «особливая слобода, Лиственская называемая. В сей слободе стоит древняя земляная крепость». Але, як зазначив О. Ф. Шафонський, «нет никаких описаний, которое из сих двух сел было местечко Листвено» [10, с. 197–198]. Принагідно зауважимо, що це питання поталанить розв'язати лише наприкінці ХХ ст. [3; 5]. Не звернув увагу О. Ф. Шафонський і на розташовані поряд з обома городищами курганні насипи.

Дослідник згадав про 9 населених пунктів у межиріччя Десни та Дніпра, де «находятся земляные городки, городищами называемые» [10, с. 234], а саме села Звеничів, Гушин, Рогощ, Навози, Юр'івка, Волчок, Шестовиця, Слабин та Ялівщина. При цьому О. Ф. Шафонський вказав на

розташування біля Шестовиці лише одного кургану. Натомість, про насипи поблизу Гущина, Звеничева, Рогощі, Юр'ївки та Ялівщини повідомлень бракує.

На території, яка охоплює нижню течію р. Снов та правобережжя р. Десни до гирла р. Мена, О. Ф. Шафонський звернув увагу на «старые земляные укрепления, обыкновенно городищами называемые», у селах Старі Яриловичи, Радківка, Гірськ, Локнисте, Березна, Олишівка.

Розповідаючи про містечко Седнів, О. Ф. Шафонський уперше описав городище літописного Сновська в урочищі Коронний Замок, яке «имеет земляной старой вал и особый замок или цитадель» [10, с. 345]. Саме завдяки саме О. Ф. Шафонському ми маємо точне уявлення про кількість курганів навколо Седнева – «под самыми огородами 74 больших, да 241 могил, знаков древних сражений и междуособий» [10, с. 346].

Топографія більшості давньоруських міст, особливо тих, що опинилися під забудовою, натовді зазнала суттєвих змін. До їх числа належало, зокрема, Березна – стародавній Березой. Як відзначав О. Ф. Шафонський, Березна простягалася в довжину «на 4 версты в сто сажень» і в ширину «2 версты и сорок сажень». На цій території знаходились земляні укріплення, з усібіч оточені річками. Обстеживши вали колишньої фортеці, О. Ф. Шафонський зауважив рештки трьох брам – з боку Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина, які існували, ймовірно, з давньоруського часу [10, с. 389].

Описуючи територію Чернігівського Задесення, відомого з літописної статті 1149 р., О. Ф. Шафонський згадав «древнии укрепления», які він виявив у Борзні, Білій Вежі, Івангороді, Ніжині, Салтиковій Дівиці, Красному Колядині.

О. Ф. Шафонський досить упевнено вказав на місцезнаходження літописної Білої Вежі біля с. Єкатеринополь, якою «по известию Нестора Великий князь Всероссийский Святослав Игоревич по разбитии казарского князя Кагана овладел» [10, с. 400]. Зазначимо, що ця локалізація, як довели пізніші дослідження, виявилась помилковою, хоча упродовж довгого часу вважалося загальноприйнятою [10, с. 76–77].

О. Ф. Шафонський також започаткував вивчення історичної топографії Ніжина. територію міста XVIII ст. він поділив на дві частини. Одна з них «лежит на левом берегу реки Остра и составляет настоящий город, внутри старого земляного вала состоящий, и земляной замок или цитадель» [10, с. 451], а інша – «Новое-место та часть жилая называется, которая вверху реки Остра начинается и внутри и вне особого земляного вала...» [10, с. 452]. О. Ф. Шафонський вважав, що за часів Київської Русі це місто називалося Нежатин [10, с. 457].

У поле зору дослідника потрапила й південна частина Чернігівського намісництва, яка в давньоруський час входила до складу Переяславського князівства. Перш за все О. Ф. Шафонський звернув увагу на літописний Прилук, як на «весьма древний город, когда уже в 1138 году он был городом, и Великого князя Ярослава Владимировича правнук, Всеволод Ольгович, с братьями своими и половцами его военною рукою брал» [10, с. 512]. Він описав його як «земляной старый город и в нем лежащий замок или цитадель» [10, с. 509]. Крім того, О. Ф. Шафонський звернув увагу на існування городищ з валами та ровами біля сіл Городні, Дігтярі та укріплень пізньосередньовічного Край-Города під Прилуками [10, с. 505–506]. Не обминув дослідник і городищ літописних міст у Срібному (Срібне) «над речкою Лисогором стоит древняя земляная крепость, длиною 192, шириною 152 сажени. Она вся пашется и хлебом засеваается, так что уже местами и вал мало виден» та Красному Колядині (Глебль) «земляной обвалившийся вал и внутри оною особый земляной же замок» [10, с. 554]. О. Ф. Шафонський звернув увагу на топоніми, які несуть археологічну інформацію, – струмок Селище біля с. Братинівка, с. Селище на р. Борзні, озеро Городище та ін. Крім того, книга О. Ф. Шафонського містить опис озер та річок, які на сьогодні або зникли, або втратили свої первісні назви.

На вимогу генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Румянцева, О. Ф. Шафонський у 1787 р., вірогідно, упорядкував скорочені історико-статистичні описи регіону. У «Сокращенном историческом описании Черниговской губернии вообще и всякого города особо» інформація про старожитності відсутня, а в «Кратком топографическом описании Новгородского Северского наместничества» згадується «крепость с земляного вала, остатки которой и теперь находятся, и каковы ней были крепостные ворота, то и по сие время при названиях своих существуют несмотря на то, что едва только знаки ворот остались» [8, с. 151].

Загалом, протягом другої половини XVIII ст. історики-антикварії приступили до вивчення давньоруських старожитностей Чернігово-Сіверщини й підготували ґрунт для подальших студій у цьому напрямку.

Джерела та література:

1. Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 126–132.
2. Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание» (Заметки к истории Черниговской губернии и Малоросии вообще) / М. Бережков. – Нежин: Типолитография наследников В. К. Меленевского, 1910. – 120 с.
3. Коваленко В. П. Исследования летописного Листвена / В. П. Коваленко // Археологические открытия 1980 года. – Москва, 1981. – С. 257 – 158
4. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова / В. П. Коваленко // Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 22–33.
5. Коваленко В. П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В. П. Коваленко, А. В. Шекун // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62–74.
6. Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонский і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5–8.
7. Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. / О. Б. Коваленко // Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». – Чернігів, 1993. – С. 169–179.
8. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года / [Підготовка до друку та передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149–156
9. Стороженко Н. В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) / Н. В. Стороженко // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 135–168.
10. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографического описания с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: В Университетской типографии, 1851. – 697 с.

Людмила Ясновская

А. Ф. ШАФОНСКИЙ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ДРЕВНЕРУССКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ЧЕРНИГОВЩИНЫ

В статье сделана попытка проанализировать информацию о древнерусских древностях Черниговщины, предоставленных А.Ф. Шафонским в труде «Черниговского наместничества топографическое описание».

Ключевые слова: А.Ф. Шафонский, древности, Черниговщина, земляные городки, курган, летописный город.

Lyudmila Yasnovska

O.F.SHAFONSKY – THE OLD RUSSIAN ANTIQUITIES OF CHERNIHIV REGION

In the article given it a shoot to analyse information about Old Russian antiquities of Chernihiv Oblast, given O.F. Shafonskiy in labour of «Chernigov governorship topographical description».

Keywords: O.F. Shafonskiy, antiquities, Chernihiv Oblast, earthen gorodkis, burial mound, annalistic city.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2015